

ՆՅՈՒԹԵՐ ԲՈՒԼՂԱՐԻՈ ՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵՆՆԵՆ

1. ՆՈՐ ՓԱՍՏԱԹՈՒՂԹԵՐ ԲՈՒԼՂԱՐԻՈ ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ԱՆՑՅԱԼԻ ՄԱՍԻՆ

Վերջերս Մյունխենի մեջ լույս տեսավ գերման արևելագետ Հերբերտ Ու. Դուրայի «Die protokollbücher des Kadiantes Sofia», München 1960, պատմական խոշոր հատորը, որուն մեջ ամփոփված են օսմանյան տիրապետության շրջանին Սոֆիա քաղաքի նահանգային դատարանի որոշման գրքերը:

Թուրք դատարանի այս հին արխիվը պահված էր Սոֆիայի քաղաքային գրադարանին մեջ և թրքագետ պրոֆեսոր Գլըբով, որ գրադարանի տնօրենն էր, թարգմանած էր բուլղարերենի:

Թրքական փաստաթուղթերու այս թարգմանությունը առաջին անգամն է, որ լույս կտեսնեն Մյունխենի մեջ և անկից դեռ մեկ օրինակ միայն Սոֆիա եկած է և այն ալ կգտնվի Բուլղարական գիտություններու ակադեմիայի կից պատմագիտության ինստիտուտի արք. բյուզանդագետ Իվան Դուլյեի բով: Այս վերջինը, որ բուլղարահայտության պատմության մոտեն հետաքրքրվող մըն է, և կապ կպահանջի Հայաստանի պատմագիտական ինստիտուտի հետ, վերջերս մեզի ցույց տվավ այդ հրատարակությունը, որմե քաղեցինք Սոֆիայի հին հայերուն վերաբերյալ հետևյալ հատվածները, որոնք բավական շահեկան են բուլղարահայոց պատմության համար:

Սոֆիայի մեջ, օսմանյան տիրապետության ժամանակ, կազմավորյալ հայ համայնքի մը

խոսքը առաջին անգամ կրնեն ճանապարհորդ Հանս Դերնշվամսը 1553 թվականին և հայոց թիվը կհաշվեն 1 000-ն ավելի, իսկ այդ թվականին մինչև 1640, շուրջ 90 տարի, որեւէ տեղեկություն չունինք, լուր կմնայինք այդ շրջանին համար (տե՛ս «Սոֆիայի հայերը» «Էջմիածին» ամսագիր, 1960, Ե, էջ 46): 1640-ին կաթողիկե եպիսկոպոս Պետր Բոգդան Սոֆիայի մեջ կգտնեն 200 տնվոր հայ իրենց գետնափոր եկեղեցիով, իսկ 1673-ին ալ կաֆայեցի Մարտիրոս վարդապետը կանչվի Սոֆիային, Երուսաղեմ երթալու համար և կտեսնեն Սոֆիայի հայոց եկեղեցին և Տեր Հունան քահանայն:

Այժմ, գերման արևելագետի այս նոր հրատարակությամբ, ձեռքի տակ ունեցանք Սոֆիայի հայոց 1550 թվականին մինչև 1620 թվականի անժանոթ մնացած ժամանակաշրջանի առևտրական գործողություններ, նոր անուններ և այլն:

Փաստաթուղթ թիվ 129, գրված 1550-ին, հուլիս 21-ին, Սոֆիայի թուրք դատարանին մեջ. «... Այլազոգ հայը, որ որդին է սոֆիաբնակ հայ Ասուլ Փանի (արդյո՞ք Աշուղ Փանիկ է, Փանոս?)», կպարտի 420 արշե (ստակ) Պետրի որդի Նիկոլային»:

Փաստաթուղթ թիվ 428, սուլթանական հրովարտակի պատճեն, գրված Ասիտալեի մեջ (Կոստանդնուպոլիս) և ուղարկված Սոֆիայի, Ֆիրիպեի և Ջաղարայի Ատիկի (Ստ. Զալո-

1 Փակագծերու մեջ տրված բոլոր բացատրությունները իմ կողմն են—Ս. Փ.:

րա) դատավորներուն 1610 թվականի փետրվար 1-ին: «Կհրամայեմ, որ հավաքեք վերկիի ճիւղին² (գլխահարկը) 1610 թվականի մարտին մինչև 1611-ի մարտին համար այն հայերեն, որոնք Անադոլուն եկած են և կրնակին ձեր նահանգներուն մեջ»:

Փաստաթուղթ թիվ 552, սուլթանական հրովարտակի պատճեն, գրված Կոստանդնուպոլսո մեջ և ուղարկված Սոֆիայի դատավորին 1619 թվականի մարտ 8-ին. «Սոֆիայի դատավորին կհրամայեմ, որ հավաքեք գլխահարկը 1618 թվականի դեկտեմբերին մինչև 1619 թվականի դեկտեմբերին համար այն անհավատալիք և հույներեն, որոնք եկած են Անադոլուն և ցրված են Սոֆիայի նահանգին մեջ, որոնց յուրաքանչյուրը պետք է վճարե տարեկան 210 ստակ»:

Փաստաթուղթ թիվ 647, գրված 1611 թվականի դեկտեմբերին, Սոֆիայի դատարանի մեջ. «Սոֆիայի Բանիշորա թաղամասի բնակիչներեն Հյուսիսի որդի Մեհմեդը դատարանի մեջ, Գյուլշամի թաղամասի բնակիչ ոչ իսլամ հայ Մուրադի որդի նազարին առջև հայտարարեց, որ 1 200 ստակի ծախած է իր 5 չափալըք (5 աշխատավորներու մեկ օրվան մեջ փորած տարածություն) այգին և ստացած է ամբողջ գումարը, որով այգին այսուհետև կպատկանի ոչ իսլամ հայ նազարին»:

Փաստաթուղթ թիվ 862, գրված 1620 թվականի հունվար 27-ին, Սոֆիայի դատարանի մեջ. «Փիլյե խալիֆին, որ մյուսթեվելին է (վերակացու) էմիրշահ կոչված վաքըֆին, Սոֆիայի դատարանին մեջ Իսկենդերի (Ալեքսան) որդի Սեֆերի առջև հայտարարեց, որ 2 400 ստակի ծախած է իր տունը, որ կգտնվի Փաբուլլի Դրական կոչված թաղին մեջ և ամբողջ գումարը առած է, որով այդ տունը այսուհետև կպատկանի հայազգի Սեֆերին»:

Փաստաթուղթ թիվ 884, գրված 1620 թվականի փետրվար 5-ին, Սոֆիայի դատարանի մեջ. «Ոչ իսլամուհի Կալիցան, որ աղջիկն է (անընթեռնելի)-ին, և կապրի Կալոյան կոչված թաղին մեջ, դատարանի մեջ, ոչ իսլամ Հակոբի որդի հայ Մկրր փափասին (Տեր Մկրտիչ Հակոբյան) առջև հայտարարեց, որ Մկրր փափասին ծախած է 20 000 ստակի իր արսան (քաղաքի մեջ հողամաս), մեջը գրտնրված բոլոր կազմածներով (շենք, ծառ և այլն), որ կգտնվի Կալոյան մահալան և

ստացած է ամբողջ գումարը, որով այսուհետև հայոց փափասն է տերը այդ հողամասին, զոր պիտի գործածե իր կամքին և նպատակին համաձայն»:

Մանքոթյուն հռովմագրին.— Օսմանյան թուրքերու թով հին ատեն սովորություն կար, որ ռայա հպատակներուն աղոթատեղիի շինության արտոնությունը կամ առուծախը կըլար քահանային կամ ազգին վերակացուն անունովը, որ կկոչվեր միլլեթ վեֆիլի կամ մյուսթեվելին, որով կհետևեցնեմ, թե թիվ 884 փաստաթուղթին մեջ հիշված հողամասը, որ հայոց քահանան գնած է 20 000 ստակի խոշոր գումարով մը, շատ հավանական է ժողովրդական հանգանակությամբ գնված է աղոթատեղի մը կառուցանելու համար Անադոլուն նոր եկած և Սոֆիայի Կալոյան և Գյուլշամի փողոցներուն մեջ ապրող հայերուն համար:

Այստեղ հարց կծագի սակայն, թե 1600-են առաջ Սոֆիայի մեջ ապրող «1 000-ե ավելի» հին հայերը, զորս տեսած է Հանս Դերնշլամսը, արդյոք եկեղեցի չունե՞ին, թե չէին ուղած իրենց եկեղեցիներն ներս ընդունիլ նոր եկող հայերը իբրև ոչ ուղղափառներ...

Սա կխորհրդիմ, թե նախապես եկած հայերը հունադավան կամ հայ հոռոմ եղած ըլլալով, հեռացած էին Հայաստանյայց Առաքելական Եկեղեցիներ, և ազոր համար ալ վեճ կար հին և նոր հայ խմբավորումներու միջև, ինչպես կվկայե կաթոլիկ եպիսկոպոս Պետր Բոգդանը 1640-ին, թե «Սոֆիայի հայերը 200 տրնվոր էին, որոնք ունեին իրենց առաջին եկեղեցիները, բայց իրարմ բաժնված էին և մեկը մյուսին կմեղադրե իբր հերետիկոս» (տե՛ս Спик. «Архив за поселищни проучване», год. II, кн. 2, 1930—1940 г. г., стр. 182—183):

Ուրեմն այլևս պարզ է, որ Անադոլուն 1610-ին Սոֆիա մեկնող նոր հայերը, հավատարիմ մնալով Հայաստանյայց Առաքելական Եկեղեցիին, 1620-ին Տեր Մկրտչի անունով հող գնած են «Կալոյան փողոցին ծայրը և շինած են իրենց գետնափոր տնակ-եկեղեցին: Եվ անտարակույս այս եկեղեցիին խոսքն է, որ կընե Կաֆայեցի Մարտիրոս վարդապետը 1673-ին, որուն քահանան էր Տեր Հունանը:

Եվ ահա այդ կիսով չափ հողին մեջ պահված Ս. Աստվածածինը, իբր «տուն աղօթից ամենայն հաւատացելոց և ամուր կուռան ազգապահպանման», դարեր շարունակ հավատք և հույս ներշնչած և մխիթարած է տառապալկոծ հայ գաղթական բազմությունները և չէ թողած, որ անոնք մոռնան հայրենի հավատքը և մայրենի լեզուն: Իսկ այն հին հայերը (1550-ական թվականներուն), որոնք հեռա-

² Ճիլլե արարներն տուրք, հարկ կնշանակե: Արաբները այս տուրքը նախապես կհավաքեին ամեն մեկ տունե (հայերը ծովս կրեւին տուն իմաստով, օրինակ՝ քահանային ծովսերը), բայց արաբները տեսան, որ մեկ տան մեջ 5—6, երբեմն ալ ավելի այլ մարդիկ կան, որով ճիլլեն փոխեցին մարդ զուխի, գլխահարկի: Հին հոռոմացիներն ալ ունեին գլխահարկը:

